

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 141.45

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.3.12>**Савонова Ганна Іванівна**

доктор філософських наук,

доцент кафедри українознавства, культури та документознавства

Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

проспект Віталія Грицаєнка, 24, Полтава, Україна.

orcid.org/0000-0003-1790-4770

АТЕЇЗМ ЯК ФЕНОМЕН ЗВІЛЬНЕННЯ ЛЮДИНИ ВІД БОГА (ЕВОЛЮЦІЯ ДУМКИ Ф. НІЦШЕ ТА Р. ДОКІНЗА)

У статті досліджується феномен атеїзму як форма звільнення людини від авторитету Бога на прикладі філософських ідей Фрідріха Ніцше та науково-популярної критики релігії Річарда Докінза. Передусім атеїзм розглядається не як заперечення віри заради самої боротьби, а як етап становлення автономної особистості, яка прагне сформувати власну систему цінностей без опори на традиційні релігійні уявлення.

Актуальність проблеми зумовлена зростаючим суспільним інтересом до переосмислення ролі релігії в житті сучасної людини, а також потребою у філософському аналізі атеїстичного світогляду.

Метою дослідження є виявлення змістовних та методологічних аспектів звільнення від Бога в контексті критики християнства у творчості Ніцше та Докінза.

Методологічну основу дослідження становлять філософсько-герменевтичний, феноменологічний, проєктивний та компаративний методи, що дозволяють проаналізувати не лише текстові джерела, а й внутрішній досвід мислителів як репрезентантів атеїстичного світогляду.

У результатах дослідження підкреслюється, що для Ф. Ніцше «смерть Бога» є не просто актом заперечення, а моментом духовного дозрівання, що відкриває шлях до становлення надлюдини – істоти, здатної творити нову мораль. Для Р. Докінза ж атеїзм – це насамперед раціональний вибір, що базується на науковому світогляді, прагненні до інтелектуальної чесності та соціальної відповідальності. Попри відмінності у підходах, обидва мислителі об'єднані ідеєю про необхідність звільнення від догматизму, нав'язаного релігійними інститутами. У роботі також аналізується критика релігії з точки зору атеїстів, передусім поневолення людини та плекання її слабкості. Феномен атехму порівнюється з підлітковим бунтом проти батька, як важливий крок для дорослішання. Досліджуються не лише переваги атеїзму з точки зору Р. Докінза, але також зазначаються і недоліки, невраховані мислителями, які підтверджуються історико-культурними процесами ХХ століття. Робиться висновок, що атеїзм у контексті Ф. Ніцше і Р. Докінза не є запереченням духовності як такої, а радше пошуком нової її форми, яка не спирається на трансцендентний авторитет, а ґрунтується на розумі, моральній автономії й відповідальності. Це відкриває нові горизонти в розумінні свободи, віри та самоідентифікації сучасної особистості.

Ключові слова: «смерть Бога», свобода, відповідальність, критика релігії, перевага атеїзму.

Вступ. З давніх часів точиться ця боротьба між людьми, які дотримуються певної релігійної віри та тими, хто сумнівається або і взагалі заперечує існування потойбічних сил (духів, демонів, богів). Дуалізм бажання вірити та скептичного ставлення до віри яскраво втілює образ

апостола Фоми в християнських оповідях – як свого роду сентенція людини, що не вірить без доказів. Утім, Фома не лише скептик. Він об'єднує в собі конфлікт віри та страху віри, конфлікт, який переживає кожна людина, коли її світогляд піддається серйозним кореляціям під тиском обставин. Символічність Фоми полягає у тому, що він учень, що залишився без наставника, молода людина, яка тепер повинна покладатися не на істини, яким повчав наставник, а на власний досвід. І само собою, що тепер все, що чує він від інших готовий піддавати сумнівам. Це позиція обережності у ворожому світі.

Якщо апостола Фому поставити в ряд з іншими людьми, які хоча б раз у житті замислювалися над питаннями віри, то на однаково далекій відстані від нього з протилежних країв будуть перебувати ще дві особи – релігійний фанатик та закостенілий атеїст. Проте навіть так конфлікт віри та страху віри нікуди не дівається, а навіть на загострених краях релігійного осмислення він перетворюється на феномен звільнення від Бога та феномен існування в Бозі. Феномен звільнення та феномен існування попри наявність протиріч не є відокремленими явищами сучасної діалектики людського сенсотворення. У будь-якому разі вони завжди будуть поєднанні сентенцією Фоми, що не лише урівноважує обидві сторони, але і може бути переходом від запеклого переслідувача віруючих на одного із головних очільників церкви. Врешті-решт апостол Павло є таким прикладом у християнстві. І там само ми можемо споглядати інші переходи.

Враховуючи обсяг матеріалу обмежимося дослідженням саме феномену звільнення на прикладі атеїстичних міркувань Ф. Ніцше та Р. Докінза.

Метою дослідження є аналіз феномену звільнення від Бога та критика християнства німецьким філософом Фрідріхом Ніцше та англійським вченим Річардом Докінзом.

Завданнями дослідження є: 1) аналіз критики образу Бога в християнстві Ф. Ніцше; 2) критика релігії як спільної світоглядної моделі атеїстів; 3) установлення переваг атеїзму з точки зору Р. Докінза; 4) осмислення феномену звільнення від Бога на прикладі міркувань Ф. Ніцше та Р. Докінза.

Методи дослідження. Враховуючи, що дослідження має міждисциплінарний характер, і в ньому враховуються філософські концепції з питань релігії та психологічні особливості людини базовими методами дослідження будуть філософсько-герменевтичний метод (важливий для тлумачення текстів Ф. Ніцше та Р. Докінза), компаративний аналіз (для зіставлення атеїстичних переконань обох вчених), проєктивний метод (для дослідження внутрішнього страху віри та відчуття звільнення в текстах Ф. Ніцше та Р. Докінза), феноменологічний підхід (необхідний для дослідження атеїзму як специфічного феномену та його відчуття конкретними особистостями).

Результати дослідження. Передусім визначимо образ Бога у філософії Ф. Ніцше. У дисертаційному дослідженні нами поверхнево зазначалося, що «Смерть Бога позначила не тільки процес вивільнення людини з власного зашморгу моральних приписів життя. Смерть Бога стала вищим доказом його існування» [8, с. 96]. Тобто головною відмінністю атеїзму Ф. Ніцше від атеїзму Р. Докінза є існування Бога в часо-просторі, а це означає, що Бог не є виключно чистою ідеєю, а представляє собою частину матеріального, але у будь-якому разі це підтверджує його субстанційність.

З визначення смерті Бога Ф. Ніцше у трактаті: «Так казав Заратустра» [6] можна визначити і сам образ Бога в уявленні філософа. По-перше, Бог має тіло. І це тіло є доказом його колись існування. «Річ у тому, що його тіло тхне так, що не визнати його неіснування просто неможливо, хоча саме існування його після смерті тим паче не доказове. Смерть Бога вирішила ці два теологічні питання одночасно – не треба доводити, що він існував, і безнадійно доводити, що він існує. Тіло Бога ще не розклалося, не розвіялося вітром, воно не є живим, проте залишається таким, що остигає, фактично, воно ще тепле, а тому християнська мораль і надалі підігрівася покійного штучно. Це ніби підтримка апаратом штучного дихання родичами покійного тоді, коли мозок утратив функціональність» [8, с. 96]. Церква хапається за померлого так, як дальній родич багатія, у сподіванні, що той воскресне і таки внесе його ім'я в заповіт. Але, насправді цього Бога вже не має. По-друге, хоча Церква хапається за тіло, вона забуває про духовну складову Бога, яка виходить за межі схоластичних доказів його існування. Проблема Церкви в тому,

що доказом колись-існування Бога є його тіло, але наявність тіла не допомагає в подальшому існування Церкви без Бога. Церква не знає, як бути без Бога, бо вона так і не подорослішала для того, щоб діяти самостійно. Бо Церква не є людиною. «— Церква? — відповів я. — Це різновид держави, до того ж найоблудніший. ... Держава, як і ти, — пес лицемірства; як і ти, вона любить здійсмати галас і пускати дим, — щоб повірили, ніби вона, як і ти, червеномовець» [6, с. 131].

У трактаті «Так казав Заратустра» є дві головні істини про Бога: його смерть та вбивство Бога жалюгідною людиною. Але смерть Бога і вбивство Бога не обов'язково речі повністю сумісні. І в тому, і в тому присутній лише один факт, факт колись-існування, і цей факт розповсюджується не на одного Бога. «З давніми богами давно вже покінчено: воістину, кінець їм судився добрий, веселий, божественний! Вони не “присмеркнули” до смерті — то вже брешуть! Навпаки: вони самі себе до смерті — засміяли! Це сталося, коли найбезбожніше слово злетіло з уст одного з богів, — слово “Бог єдиний! У тебе не повинно бути іншого Бога, окрім мене!” — стара гнівлива борода, а не Бог, нестямився через ревності. Тоді всі боги на тронах зареготали і загукали: “Хіба не в тому божественність, що є боги, а не Бог!”» [6, с. 180]. Плекання одного Бога вбиває божественність, що є різноманіттям, і Бог, який втратив божественність стає лише мертвим тілом, пустим символом, що несе в собі людина.

Церква плекатиме цей досконалий символ, неможливий настільки, наскільки ідеально вивірена геометрична фігура може бути неможливою у реальному світі. Такий образ Бога душить різноманіття своєю монотонністю, викликає страх і сором, які боротимуться в людині, поки щось одне не перемаже. Якщо перемагає перше, то людина так і не здобуває звільнення від Бога, залишається безсилою, не спроможною рухатися далі. «Ти добре знаєш: диявол страху, що сидить у тобі, залюбки складає долоні, безсило опускає на живіт руки і прагне самого спокою — це диявол страху намовляє тебе: “Бог є”»! [6, с. 178]. Якщо перемагає друге, то вона накидається на цей «надмірний» образ і знищує його, і тоді залишається лише сказати: «Яка все ж людина жалюгідна! ... Яка потворна, яка хрипка, скільки в ній прихованого сорому!» [6, с. 264]. Але і в такому випадку людина не здобуває звільнення від Бога. Вбивство Бога — це не звільнення від Бога, і власну самооцінку це не піднімає. До того ж така дія проблему не розв'язує, людина нападає на образ Бога, спотворений Церквою до неможливого ідеалу так само, як бик на арені атакує мулету, і не бачить загрози з боку тореодора. Ф. Ніцше відмежовує константу смерті Бога від акту вбивства Бога.

Константа смерті Бога допомагає людині поставити питання «А що далі?», і почати процес звільнення від образу Бога, створеного Церквою. Християнська церква створила образ і тіло кастрованого Бога, що могло мати сенс для людини в період дитинства — образ Батька — все-сильного, всеблагого, всемудрого Творця безпеки, але, на думку філософа, людство вже давно пройшло етап дитинства, і повинно подорослішати, а у такому випадку важливим є руйнування міту про Всеблагого Бога разом з куполом безпеки, який в нових умовах лише забирає кисень в організму, що потребує самостійного становлення. «Ніцше вважав, що смерть Бога відкриває людству нові можливості, страшні й водночасно запаморочливі. Недолік полягає у відсутності страхувальної сітки, відсутності правил, як люди мали б жити або існувати. Якщо раніше релігія надавала моральним вчинкам змісту і створювала обмеження, то за відсутності Бога все стало можливим, а обмеження зникли. Перевага — принаймні на погляд Ніцше — полягала в тім, що тепер індивіди могли самотужки створювати цінності. Вони могли б перетворити своє життя на аналог витвору мистецтва, сформувавши власний стиль життя» [1, с. 157].

Відповідно постає наступне питання: яка ж тоді роль християнства у формуванні цінностей, і які саме звинувачення релігії закидають атеїсти. Варто зазначити, що Ф. Ніцше висуває претензії передусім християнству, тоді як Р. Докінз поширює їх на всі релігійні переконання, де центром віри є віра в Бога, але, навіть, так осторонь залишаються релігії, які мають або велику кількість богів (наприклад, Індуїзм) чи такі релігії, де богів немає, або уявлення про них досить розмите (Буддизм, Конфуціанство, Даосизм). Фактично Р. Докінз виступає проти монотеїстичних релігій, де одноособний Бог протистоїть різноманіттю. І фактично одним із важливих звинувачень монотеїстичних релігій є ця боротьба з різноманіттям.

Монотеїстична релігія, якою є християнство попри досить дивну віру в Святу Трійцю, що є іпостассю одного Бога, виступає проти того, що не співпадає зі сформованим нею світоглядом. Християнство створює умови для виникнення Церкви, такою собі держави, як і зазначив Ф. Ніцше. А та своєю чергою, розвивається, активно паразитує на образі Бога, сформованого ще апостолами на початку I тис. н. е. І щойно християнство здобуває визнання при Константині Великому, як Церква розпочинає переслідування своїх опонентів – політеїстичні релігії Давнього світу, а також вчених-філософів, які не сповідували жодної релігії, фактично ранніх атеїстів. Гнана релігія рабів перетворюється на релігію господарів, але не звільняється від гри «господар-раб». І саме це звільнення воліють відчутти певні інтелектуали: Вольтер, Д. Дідро, Ф. Ніцше, З. Фройд, Л. Фейєрбах, а також П. Тілліх, Р. Бонгоффер, К. Барт тощо.

Протягом історії розвитку християнства кількість ворогів Церкви лише збільшується, а насильство множиться. Спроби ж очистити християнство від Церкви терпить фіаско, хоча ця боротьба і вносить певне різноманіття в саму християнську культуру у вигляді таких явищ як протестантизм та неохристиянські культури, або релігійної філософії, яка береться за переосмислення цінностей і символів, експропрійованих християнством. Поступово спроби очистити Церкву перекидаються на спроби знищити вже само християнство. І якщо дієти здебільшого відмежовують Бога від християнства, то атеїсти налаштовані більш рішучо. «Атеїсти стверджують, що релігія не в змозі вирішити проблему людини, позаяк сама релігія є проблемою. Релігійні переконання сформувалися в самої людини; вони жорстокі, ірраціональні, забобонні й небезпечні для нашого здоров'я» [7, с. 434]. В історії ми також можемо споглядати спроби знищити релігію остаточно принаймні в межах однієї держави. Утім, ці спроби радше схожі на спробу вирубувати увесь ліс, щоб позбутися вовків. Тому помірковані атеїсти радше висловлюють свої переконання, ніж вступають у боротьбу з релігією тоді, коли радикально налаштовані атеїсти готові активно переконувати людей у необхідності відмовитися від релігії. І в цьому є головна відмінність між Ф. Ніцше та Р. Докінзом: перший переоцінює цінності, другий – активно пропагує атеїзм.

У цьому плані цікавою є думка С. Протеро про те, що атеїзм теж є своєрідною релігією, і по суті, радикальний атеїзм допускає ту ж саму помилку, що і монотеїстичні релігії – бореться з різноманітністю, тримаючи в руках лозунг рівності та демократії. «Безліч атеїстів виявляються доволі “релігійними” в тому сенсі, що своїх уявлень про Бога дотримуються з фантастичною переконаністю, палко виголошують проповіді, в яких обґрунтовують свою “віру”, та намагаються навертати до неї інших. За мішені атеїсти обрали організовану релігію, дива та шаблоне мислення. Вони захищають розум, а не одкровення, логіку, а не релігійні вірування, наукові експерименти, а не віру в дива. ... Проте, як свідчить сам термін, атеїзм – це передовсім заперечення Бога. Теоретично атеїсти заперечують існування всіх богів, але практично можуть піддавати сумніву існування лише тих богів, яких знають. ... Більшість сучасних нових атеїстів мають невиразне уявлення, наприклад, про богів і богинь індуїзму, тому коли обирають собі за мішень ідола під назвою “бог”, ідеться про богів західних монотеїстичних релігій» [7, с. 433–434].

Ф. Ніцше вважає, що існування Бога поневолює і самих атеїстів, змушуючи їх вступати в боротьбу замість того, щоб переосмислити цінності та власні переконання. Передусім філософ закидає християнству узурпацію людських цінностей та викривлення їхньої суті.

Р. Докінз також критикує релігію за узурпацію моральних норм. Він також вважає, що релігійні переконання не можуть бути перепорою злочинності: «Цікаво було б дізнатися, чи були набожні монреальці на статистичному рівні хоч трохи менш схильними до грабежів та погромів порівняно з нерелігійними містянами» [3, с. 285]. Р. Докінз сумнівається у цьому, зазначаючи, що не релігійні, а внутрішні переконання є дійсним фактором того чи вибирає людина скоїти злочин, чи стримується від цього. На його думку «не камера спостереження» є фактором стримування, а високий рівень освіти, інтелекту та самокритичності. До того ж і самі очільники Церкви не надто часто демонструють благородство, якщо «камера спостереження виключена», тобто, якщо вони переконані в безкарності.

На думку Ф. Ніцше «всевидяче око Бога» поганий фактор стримування людини від злочину. Більш того, Церква плекає слабку людину, замість того, щоб навчити її нести відповідальність за свій вибір і вчитися на власних помилках. «Християнство стало на бік усіх недолугих, нищих і безпорадних, створило ідеал, який суперечив потужним інстинктам виживання, загидило навіть розум духовно сильніших натур, оголосивши гріховними й облудними найвищі духовні вартості й прозвавши їх спокусами» [5, с. 333]. Тому Ф. Ніцше заново ставить питання про те, що є добром, а що є злом, пропонуючи шукати відповіді не через християнські наративи. Від ідеї Бога повинні відмовитися не лише атеїсти, які витрачають свої зусилля на боротьбу з вітряними млинами, а і священники, які і досі залишаються дітьми в пісочниці під невпинним наглядом Бога-Батька. Але яка зріла особистість стане питати поради у дитини? Немає сенсу ходити в церкву, де граються діти та шукати там допомоги.

Само поняття Бога потребує переосмислення. «Бог Ніцше, якщо припустити його існування, повинен бути звільнений від моралі, він вміщує всю повноту життєвих протиріч, стоїть поза добром і злом, оскільки добро і зло, за Ф. Ніцше, взаємозумовлюють один одного» [4, с. 122]. Образ Бога-Творця втрачає свою ідеалізованість і всемогутність, він повинен втратити всемогутність в очах людей так само, як і батько з часом перестає усвідомлюватися дитиною всемогутнім, інакше дитина продовжить покладатися на ілюзію куполу захисту. Людина повинна відчувати розчарування в Бозі і вступити в боротьбу з ним так само, як і Яків боровся з Богом і здобув нове ім'я – Ізраїль. Допоки людина не вступить в боротьбу з Богом, вона не стане надлюдиною, хоча боротьба з Богом не означає, що людина може здобути перемогу, утім, якщо вона не буде боротися, то не отримає звільнення. Підлітковий він потрібен саме для того, щоб вступити в цю боротьбу, і вийти з неї пораненим, але оновленим. Бога необхідно побороти, щоб потім з ним примиритися, і жити своїм розумом.

Ф. Ніцше критикує християнство за те, що воно возвеличило смирення замість боротьби, страждання замість зусиль стати щасливими тут і зараз, викривило почуття любові, знецінило творчість як шлях до саморозвитку, і проголосило усіх людей рівними, переплутав рівні права та природні обдарованості. «Ніцше вважає, що початкові християнські цінності – аристократичні цінності, проте вони були зведені до рівня натовпу, зробили людину людиною натовпу. У світі ж, в якому “Бог мертвий” і не існує більш моральної тиранії, людина стає вільною. Тут і розпочинається панування над всім земним. Ніцше тому і критикував християнство, що воно заперечує свободу та відповідальність людини, перетворює несвободу в ідеал, а смирення – в чесноту» [2, с. 602]. Нагорні проповіді Ісуса Христа були перекручені та переосмислені спочатку євангелістами, а потім дуже активно до цього доклав руку апостол Павло в своїх посланнях, де він інтерпретує слова того, кого ніколи не чув сам, а потім не менш глухі апологети, патристи та теологи перемішують свої погляди зі словами Ісуса Христа. І в результаті «той бог, якого винайшов Павло, бог, який “поганьбив” “мудрість світу” (власне, медицину і філологію, двох непримиренних ворогів будь-яких забобонів), насправді є тільки рішучою вигадкою самого Павла» [6, с. 387]. Ф. Ніцше не заперечує існування Бога, він заперечує образ Бога, як невдалий творчий акт наляканої слабкої людини, і критикує християнство за те, що воно плекає цей страх, живиться ним, щоб тримати людину під контролем.

Р. Докінз закидає інші звинувачення релігії. Як і Ф. Ніцше він починає з образу Бога, але на відмінну від німецького філософа не намагається розмежувати Бога та образ Бога, а відкидає і те, і інше. Прибічник теорії еволюції Ч. Дарвіна Докінз у своїй книзі «Ідея Бога» обґрунтовує свою позицію що «Бога майже напевно немає», щоправда і він не може запропонувати докази абсолютної відсутності Бога, хоча і рухається тим самим шляхом, яким рухалися багато філософів до нього, а саме: спростовує онтологічні та космологічні докази існування Бога, а також сучасні гіпотези та теорії його існування. Проте, критикуючи релігію, Р. Докінз ставить іншу мету, ніж Ф. Ніцше, він намагається переконати читачів, «що бути атеїстом – реалістична можливість, смілива й велична одночасно» [3, с. 9]. Які саме позитивні моменти в атеїзмі вбачає Р. Докінз розглянемо згодом. Передусім нас цікавитиме, що на його думку не так з релігією, і чому вона згубна для людства.

Докінз Р. структурує свою книгу таким чином, щоб рухатися від міркувань про ідею Бога, зв'язок моралі з релігією та визначенням небезпеки релігії для людства. Усі три блоки пов'язані з одою атеїзму, тому і пріоритет атеїзму над теїзмом не виноситься у якісь загальні висновки. Також А. Черненко зазначає, що «Р. Докінз в більшій мірі орієнтується в книзі на широке поле пересічних американців, а не на вузьке наукове середовищі. Автор вважає, що більшість науковців є атеїстами, проте вони бояться про це говорити, або ж свідомо не говорять через політичні процеси в Америці, де рівень віруючих є надто високим» [9, с. 216]. Опустивши ці переконання автора, не підкріпленні соціологічними дослідженнями, зосередимося саме на критиці релігії, представленої переважно критикою християнства.

На думку Р. Докінза, релігія грає людині погану службу, коли переконує в кращій долі після смерті, і призводить до того, що людина стає пасивним спостерігачем свого життя. У цьому плані, Р. Докінз максимально зближується з Ф. Ніцше, який також визнає право людини на боротьбу за щастя в цьому житті. Людина втрачає свободу, і починає незаслужено поважати Бога, а також його служителів, сумлінно дослухаючись до їхніх нежиттєздатних порад. Людина виконує цілий ряд дійств і таїнств, які радше наближають її до obsesивно-компульсивного розладу, ніж допомагають вирішувати серйозні проблеми. До того ж людина так і не бере на себе відповідальність за власні дії, вперто тікаючи від свободи та жадаючи її одночасно як щось приємне, що є попереду, а не в середині самої людини.

Так само, як і Ф. Ніцше Р. Докінз критикує релігію за те, «що вона звеличує невігластво як чесноту» [3, с. 155]. Р. Докінз зазначає: «Креаціоністи старанно вишукують прогалини в сучасних знаннях або розумінні природи. Якщо пошуки увінчуються успіхом, вони висувують припущення, що виявлена ними прогалина заповнюється Богом. Розважливих богословів непокоїло те, що мірою поступки науки кількість прогалин прогресивно зменшується, а перед Богом відкривається невтішна перспектива залишитися без роботи або схованки» [3, с. 155].

Докінз Р. заперечує і колосальний вплив релігії на культуру, зазначаючи, що релігія не питає культуру, а лише виснажує ресурси. «Попри розмаїття світових культур, серед них немає жодної, в якій не було б ритуалів, які поглинають час і матеріальні ресурси та провокують розбрат, а також безплідних релігійних фантазій, які суперечать реальним фактам» [3, с. 204]. У середині розмаїття культур він вбачає одноманітність релігійного панування. Але постає питання, чи не вважає тоді дослідник всю культуру неприродним явищем, адже навіть нерелігійні жанри мистецтва мало що мають спільного з реальними фактами? І скоріш за все автор не співвідносить культуру, частиною якої є релігія зі специфікою людської психіки, як це роблять А. Адлер та Е. Фромм.

Ніцше Ф. також критикує християнство за спробу підпорядкувати діонісійську культуру своєї впорядкованості, і все-таки він не пропонує відрізати частину від цілого. Діонісійська культура – це хаотична культура політеїзму, де світ твориться у протистоянні богів і людей, що прагнуть досягнути божественності в творчому акті. Якщо прибрати перших, то і творення зведеться до простих уніфікованих дій. Зникнення богів призведе і до зникнення такої важливої естетичної категорії як піднесення.

Також Р. Докінз закидає релігії те, що вона спрямовує свої зусилля на привернення до себе дітей, які ще не мають власної точки зору, і готові вірити дорослим людям, особливо, якщо ці дорослі люди створюють навколо себе простір таємничості. Дослідник переконаний, що дитині притаманна довірлива покірність дорослим, адже це допомагає дитині вижити в умовах загрозливих для її існування. «Духовні лідери знають про вразливість дитячого мозку та важливість індоктринації в ранньому віці. Коли єзуїти заявляють: “Дайте на дитину до семирічного віку, і ми зробимо з неї людину”, вони не перебільшують» [3, с. 219–220].

І попри те, що в багатьох країнах світу церква відокремлена від освіти, вона продовжує вперто шукати засоби, щоб проникнути в систему освіти через спеціалізовані заклади освіти, будь-то недільні школи чи приватні католицькі гімназії, або через впровадження викладання релігійної етики. Крім того, церковні організації співпрацюють з Міністерствами освіти та намагаються

впливати на корекцію програм інших дисциплін. І це вже не кажучи про ті держави, де релігійна освіта є обов'язковою.

Водночас дослідник фактично обходить стороною той факт, що значна частина людей, при тому, що отримала релігійні знання пізніше відмовилася від цих переконань або значно їх скорегувала. Р. Докінз зазначає, що «деякі освічені особи зріклися релігії, але всі росли й виховувалися в релігійній вірі, з якої їм потім доводилося свідомо виборсуватися» [3, с. 204–205], і свідомо чи ні використовує софістику, адже ще на початку книги припускає, що фактично всі науковці є атеїстами, а це значна частина освічених людей. До того ж автор не пропонує жодної статистики, яка б підтверджувала, що всі освічені люди виховувалися в релігійній вірі. Тож з цим звинуваченням релігії можна погодитися лише частково. У сучасному світі церква і досі намагається проникати в систему освіти, і частково їй це вдається, проте церква неспроможна завадити людині отримувати інформацію з різних джерел, а також задаватися питаннями, на які священникам важко дати зрозумілу відповідь.

Згідно із критикою релігії та її згубною, на думку Р. Докінза роллю перевагами атеїзму є:

- Свобода мислення. Відсутність релігійних забобонів дозволяють людині мислити критично та раціонально, а в незрозумілих подіях вбачати не «руку Бога», а просто нестачу інформації. Свобода мислення особливо важлива для освічених людей. Р. Докінз переконаний, що наука повинна розвиватися з опорою на факти та докази, а не на переконаннях та вірі. Наука не може підганяти факти під релігійний світогляд і повинна повністю його замінити з часом.
- Свобода моралі та етики від релігії. Для атеїста не потрібний зовнішній контроль для здійснення вибору на користь добра, тож його дії обумовлені власним аналізом ситуації. До того ж мораль не є набором білих і чорних фігур на шаховій дошці, і атеїсти маючи різні кольори здатний сам створювати нову мораль. Також йому немає потреби пояснювати наявність зла та добра якимись потусторонніми силами. Для пояснення існування зла у світі він не потребує метафізики.
- Економічна вигода. Атеїст не витрачатиме свої матеріальні ресурси на підтримку релігії. Він не бачить доцільності в жертвах на храм, купівлі релігійних речей масового виробництва. Крім того атеїст заощаджує свій час та енергію. Він не бере участь у релігійних святах, не вважає за потрібне дотримуватися певних ритуалів, не ходить на церковні служби, і не здійснює хадж.
- Звільнення від страху перед покаранням. Атеїст не вірить в існування потойбічного покарання, як і не вірить в покарання вищими силами в цьому житті. Він не відчуває зовнішнього тиску на свій вибір, і бере відповідальність за свої дії лише перед собою та власними цінностями.
- Цінність життя, а не смерті. Відсутність віри в потойбічне життя стимулює людину зосереджувати уваги на реальному житті тут і зараз. Для атеїста головним стає досягнення благополуччя в цьому житті, замість пасивного очікування та сподівання за відплату в потойбічному житті. До того ж атеїст не підтримує культ смерті, адже не очікує від неї нічого, крім припинення власної життєдіяльності.

Атеїзм Ф. Ніцше та Р. Докінзом усвідомлюється як феномен звільнення людини від Бога. «Смерть Бога» звільняє місце божественного всередині людини, і це місце може зайняти дещо інше: для Р. Докінза – це раціональне мислення та наука, для Ф. Ніцше – надлюдина, до якої доросте сама людина.

Чи є «смерть Бога» остаточною, то для атеїзму Ф. Ніцше – ні, а для Р. Докінза – так. Для Ф. Ніцше мертвий Бог все ще залишається Богом без божественності, і відчиненими дверима для пошуку екзистенційної свободи людиною, тобто це своєрідне примирення, яке відкрите на початку шляху в невідоме зі страхами та сподіваннями. Для Р. Докінза мертвий Бог – це припинення поклоніння йому, завершений шлях релігійного світогляду людини, що повинно принести полегшення, від самої думки, що ця сторінка історії вже перегорнута, а також радість від можливості пізнавати світ без зайвого наглядча.

Атеїзм, без крайнього загострення та політичної інтерпретації сприймається обома мислителями, як дорослішання людини, як готовність подивитися на світ без релігійних переконань, готовність прийняти світ несправедливим, жорстоким, безпринципним, щоб почати його покращувати, готовність брати на себе відповідальність за пошук нового джерела моралі та взагалі сенсу життя.

Варто також зауважити, що позитивні сторони релігії та віри в Бога чи богів нехтуються атеїстами, адже ті вважають, що духовні орієнтири, які дає вірянам релігія можна відшукати деінде в інших джерелах. Проте варто визнати – невдалі спроби це зробити в Радянському Союзі, комуністичному Китаї, Албанії, Кубі, Чехословаччині, Югославії, Камбоджі та інших країнах переважно соціалістичного та комуністичного спрямування призвели до руйнування самих держав, зміни політичного режиму та відновлення релігійної свободи. Релігійні переконання із століття в століття об'єднували людей і впливали на виникнення націй, тож і наразі релігії виконують цю та інші дуже важливі функції. Попри всю сучасну строкатість мешканців різних держав релігійні переконання, релігійні свята, релігійна культура є важливою складовою соціальної організації сучасних людей. І хоча в ім'я Бога/богів люди вбивали, і скоріш за все продовжать вбивати іновірців, але також в ім'я Бога/богів вони будуть допомагати один одному.

Висновки. Атеїзм як спроба звільнення людини від Бога є не лише запереченням релігійного світогляду, а й прагненням до формування та панування нового світогляду, у центрі якого буде стояти сама людина, і саме вона буде формувати нові цінності та мораль. Атеїзм Ф. Ніцше та Р. Докінза хоча і має певні відмінності, які б дозволяли визначати їх як більш чи менш радикальних атеїстів, такими, які знаходяться далі чи на крок ближче до апостола Фоми в основі своїх міркування покладають сумнів щодо віри та бунт проти підкорення авторитетам. Якщо атеїзм можна також інтерпретувати як процес дорослішання людини, то примирення атеїстів з релігіями можна визначити як завершення цього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ворбертон Н. Коротка історія філософії / пер. з англ. Анна Марховська. Київ : Наш Формат, 2023. 224 с.
2. Гречкосій Р. М. Самореалізація особистості у філософії Ф. Ніцше та Е. Фромма: релігійнознавчий аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 598–604.
3. Докінз Р. Ілюзія Бога. Харків : КСД, 2024. 479 с.
4. Мамай Н. Концепція бога в філософії Ф. Ніцше. *Humanities studies*. 2023. Вип. 15. С. 120–125.
5. Ніцше Ф. Жадання влади. Спроба переоцінки всіх цінностей. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. Київ : Основи; Дніпро, 1993. С. 330–414.
6. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. Київ : Основи; Дніпро, 1993. С. 8–326.
7. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі: чому їхні відмінності мають значення / пер. з англ. Вячеслав Пунько; 6-те вид. Київ : Видавництво Букшеф, 2024. 464 с.
8. Савонова Г. І. Онтологія добра і зла в Західноєвропейській екзистенційній та постмодерністській філософії : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05 / Дніпровський нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2020. 505 с.
9. Черненко А. О. Вплив релігійних ідей на сучасні суспільні процеси через призму атеїстичних поглядів Р. Докінза в книзі «Ілюзія бога». *Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження*. 2019. № 36. С. 214–223.

REFERENCES

1. Vorberton N. (2023). Korotka istoriia filosofii [A brief history of philosophy] / per. z anhl. Anna Markhovska. Kyiv : Nash Format [in Ukrainian].
2. Hrechkosii R. M. (2013). Samorealizatsiia osobystosti u filosofii F. Nitsshe ta E. Fromma: relihiieznavchyi aspekt [Self-realization of the individual in the philosophy of F. Nietzsche and E. Fromm: a religious studies aspect] *Hileia: naukovyi visnyk*. № 72. Pp. 598–604 [in Ukrainian].
3. Dokinz R. (2024). Iliuziia Boha [The God Delusion]. Kharkiv : KSD, 2024 [in Ukrainian].
4. Mamai N. (2023). Kontseptsiiia boha v filosofii F. Nitsshe [The concept of God in the philosophy of F. Nietzsche]. *Humanities studies*. Vyp. 15. Pp. 120–125 [in Ukrainian].
5. Nitsshe F. (1993). Zhadannia vlad. Sproba pereotsinky vsikh tsinnostei [The Lust for Power. An Attempt to Reevaluate All Values]. *Nitsshe F. Tak kazav Zarathustra [Thus Spoke Zarathustra]* / per. z nim. A. Onyshka, P. Tarashchuka. Kyiv : Osnovy; Dnipro. Pp. 330–414 [in Ukrainian].
6. Nitsshe F. (1993). Tak kazav Zarathustra [Thus Spoke Zarathustra] / per. z nim. A. Onyshka, P. Tarashchuka. Kyiv : Osnovy; Dnipro [in Ukrainian].

7. Protero S. (2024). Visim religii, shcho panuiut u sviti: chomu yikhni vidminnosti maiut znachen-
nia [The eight dominant religions in the world: why their differences matter] / per. z anhl. Viacheslav
Punko; 6-te vyd. Kyiv : Vydavnytstvo Bukshef [in Ukrainian].

8. Savonova H. I. (2020). Ontolohiia dobra i zla v Zakhidnoievropeiskii ekzystentsiinii ta
postmodernistskii filosofii : dys. ... d-ra filos. nauk : 09.00.05 [The ontology of good and evil in
Western European existential and postmodern philosophy] / Dniprovskiy nats. un-t im. O. Honchara.
Dnipro [in Ukrainian].

9. Chernenko A. O. (2019). Vplyv relihiinykh idei na suchasni suspilni protsesy cherez pryzmu
ateistychnykh pohliadiv R. Dokinza v knyzi “Iliuziia boha” [The influence of religious ideas on mod-
ern social processes through the prism of R. Dawkins’ atheistic views in the book “The God Delu-
sion”]. *Totallogy–XXI. Postneklasychni doslidzhennia*. № 36. Pp. 214–223 [in Ukrainian].

Savonova Hanna Ivanivna

Doctor of Philosophy (Dr. Phil.),

Associate Professor at the Department

of Ukrainian Studies, Culture and Documentation

National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”

24, Vitalii Hrytsienko avenue, Poltava, Ukraine

orcid.org/0000-0003-1790-4770

ATHEISM AS A PHENOMENON OF HUMAN LIBERATION FROM GOD (THE EVOLUTION OF THOUGHT IN F. NIETZSCHE AND R. DAWKINS)

The article explores the phenomenon of atheism as a form of human liberation from the authority of God, using the philosophical ideas of Friedrich Nietzsche and the popular-scientific critique of religion by Richard Dawkins. Atheism is considered not merely as a denial of faith for the sake of confrontation, but rather as a stage in the development of an autonomous individual who seeks to form their own system of values independent of traditional religious beliefs.

***The relevance of the issue** lies in the growing public interest in rethinking the role of religion in the life of modern humanity, as well as the need for philosophical analysis of the atheist worldview.*

***The aim of the study** is to identify the substantive and methodological aspects of liberation from God within the context of Nietzsche’s and Dawkins’s critique of Christianity.*

***The methodological foundation of the study** includes philosophical-hermeneutic, phenomenological, projective, and comparative methods, which make it possible to analyze not only textual sources but also the inner experience of thinkers as representatives of the atheist worldview.*

***The results of the study** emphasize that for F. Nietzsche, the “death of God” is not merely an act of denial, but a moment of spiritual maturation that opens the path toward the formation of the Superman – a being capable of creating new moral values. For R. Dawkins, atheism is primarily a rational choice based on a scientific worldview, a commitment to intellectual honesty, and social responsibility. Despite their different approaches, both thinkers are united by the idea of the necessity of liberation from the dogmatism imposed by religious institutions.*

The article also analyzes the atheist critique of religion, particularly its role in human subjugation and the cultivation of weakness. The phenomenon of atheism is compared to an adolescent rebellion against the father – an important step in the process of growing up. The study explores not only the advantages of atheism as outlined by Dawkins but also highlights its shortcomings – aspects overlooked by the thinkers themselves, which are confirmed by the historical and cultural processes of the 20th century.

The conclusion drawn is that atheism, in the context of Nietzsche and Dawkins, is not a denial of spirituality per se, but rather a search for a new form of spirituality that does not rely on transcendent authority but is rooted in reason, moral autonomy, and responsibility. This opens new horizons for understanding freedom, faith, and self-identification in the modern individual.

Key words: “death of God”, freedom, responsibility, critique of religion, advantage of atheism.

Дата надходження статті: 23.07.2025

Дата прийняття статті: 04.08.2025

Опубліковано: 21.10.2025